

GEHEUGEN COLLECTIEF
HISTORISCH PROJECTBUREAU

BOKRIJK

BKRK Onderzoeksrapport

Houtbewerking op het Kempense platteland

Deze teksten werd geschreven door Geheugen Collectief,
in opdracht van **Het Domein Bokrijk**
2016

Inhoud

Voorwoord	2
Inleiding	3
De globale geschiedenis van hout	4
Vuur	4
Beschutting	5
Voorwerpen	5
Mobiliteit	6
Het bosbestand in de Kempen	8
Loofbos en heide	8
Bebossing	8
Bosonderhoud	9
Houtbewerking in de Kempen tussen 1600 en 1914	10
Van boom tot plank	10
<i>Houtteelt en bosbouw</i>	10
<i>Hout vellen/rooien/kappen en nabehandelen</i>	11
<i>Hout vervoeren</i>	12
<i>Hout verzagen</i>	12
De verschillende houtbewerkers en hun eindproducten	14
<i>De timmerman en de schrijnwerker</i>	14
<i>De wagenmaker</i>	17
<i>De kuiper</i>	17
<i>Meubelmakers</i>	20
<i>Klomp makers</i>	20
<i>Houtbewerkers in Lommel</i>	21
<i>Eigen makelij</i>	22
Bijlage: Houtsoorten en hun eigenschappen	24
Bibliografie	26
Literatuur	26
Bronnen	28

Voorwoord

In opdracht van het Domein Bokrijk voerde historisch projectbureau Geheugen Collectief onderzoek naar vakmanschap op het Kempense platteland tussen 1600 en 1914. Dat leidde tot een reeks onderzoeksrapporten over de geschiedenis van concrete **vakmanschappen** zoals brood bakken, smeden, bier brouwen en textiel. We onderzochten de geschiedenis van het product of het beroep en de eraan gerelateerde materiële en immateriële cultuur. Ook het aspect consumptie werd daarbij niet vergeten. De rapporten hebben eveneens aandacht voor de rol van die vakmanschappen in de context van de Kempense plattelandsgemeenschap door onderzoek naar aspecten van het dagelijkse (landbouw)leven in de Kempen.

Daarnaast onderzochten we de geschiedenis van de gebouwen op een groot aantal **erven** uit het Kempense museumdeel. De rapporten waarin een erf centraal staat, bespreken de geschiedenis van het gebouw – wie woonde erin of wie gebruikte het voor het naar Bokrijk kwam – en de geschiedenis van het dorp waaruit het gebouw afkomstig is, eventueel aangevuld met een voor die locatie relevant historisch thema met betrekking tot de plattelandsgeschiedenis.

Inleiding

Hout speelde tussen 1600 en 1900 op het Kempense platteland een uiterst belangrijke rol. Het was niet alleen een brandstof maar ook een van de belangrijkste grondstoffen. Hout werd gebruikt voor het maken van huizen, meubels, transportmiddelen en heel wat werktuigen. Bijna alle vakmannen maakten er gebruik van. De klompenmaker gebruikte hout voor zijn klompen, de schoenmaker gebruikte een houten leest, ...

Al die huizen, meubels, transportmiddelen, gereedschappen en andere gebruiksvoorwerpen moesten uiteraard vervaardigd worden. Daarom waren in bijna elk dorp een of meerdere houtbewerkers actief. In dit rapport staan we stil bij verschillende houtbewerkers, zoals de timmerman, de wagenmaker, de kuiper, de meubelmaker, ... We reconstrueren hoe de weg van boom over plank tot eindproduct er uit zag en besteden daarbij ook aandacht aan de zaagstelling.

De globale geschiedenis van hout

Hout was reeds voor de eerste mensen een belangrijke grondstof. Omdat hout ook bruikbaar is zonder al te veel gereedschap, ontdekte de mens al snel de vele toepassingen ervan: als brandstof, als gereedschap en als grondstof voor onder andere het maken van beschuttings, allerlei voorwerpen en vervoermiddelen. In de loop der eeuwen ontdekten de mensen steeds meer mogelijkheden voor het gebruik van hout en werd men steeds beter in het verwerken ervan.

Vuur

De mens is de enige diersoort die in staat is om vuur te maken. De ontdekking van het vuur – waarvoor hout onontbeerlijk was – vond ongeveer 400.000 jaar geleden plaats. De traditionele manier om vuur te maken was het tegen elkaar slaan van vuurstenen of het wrijven van hout tegen hout.

Wellicht gebruikte de prehistorische mens al passief vuur voor hij het zelf actief kon maken en controleren. Vuur is een van de meest essentiële ontwikkelingen in de geschiedenis van de mensheid. Onze relatie met de natuur en onze omgeving veranderde drastisch, met verstrekende gevolgen voor elk aspect van het menselijke samenleven. Vuur zorgde voor nieuwe energiebronnen (naast spierkracht) en maakte zowel de agrarische als de industriële revolutie mogelijk.

Voor de prehistorische mens betekende vuur verwarming, verlichting en verdediging. Daarnaast zorgde het vuur voor een verandering in het voedselpatroon. Vuur maakte koken mogelijk. Planten die rauw voor maagklachten zorgden, konden nu gekookt gegeten worden. Vuur verminderde ook de nachtelijke bedreiging en beperking. De mens moest zijn activiteiten niet langer meer afstemmen op het daglicht maar kon ook 's avonds taken uitvoeren. Met vuur kon de mens zijn omgeving veranderen en nieuwe woonplaatsen creëren. Zorgen voor het vuur werd een van de eerste gespecialiseerde taken. Dit had zijn invloed op de sociale organisatie. Het vuur werd het centrale punt van de woongemeenschap. Vuur speelde een belangrijke rol in de mentale wereld, in allerlei mythes, rites en gebruiken.

Ook in de Kempen werd hout gestookt. Vanaf de middeleeuwen maakten de Kempenaren echter meer gebruik van turf. Van deze brandstof bestonden verschillende soorten, afhankelijk van waar ze gestoken werd. In de Kempen waren de drie voornaamste soorten heiturf, veenturf en moerasturf.¹

¹ WEYNS, *Het Kempisch boerenhuis*, 10.

Beschutting

Aanvankelijk zocht de prehistorische mens beschutting in natuurlijke holle ruimtes zoals grotten. De vroegst bekende woningen zijn ongeveer 380.000 jaar oud. Ze bestonden uit een dragend houtskelet met daarover een licht organisch materiaal, zoals bladeren. Door de ontdekking van het sjoorren – het maken van bouwwerken met behulp van touw en houten palen – werden de houtverbindingen stabiel en geavanceerder.²

Doorheen de eeuwen bleef hout over de hele wereld een belangrijk onderdeel van de woningbouw. De Soemeriërs, die tussen 3800 en 2000 voor Christus in het zuiden van Mesopotamië aan de Eufraat en de Tigris woonden, maakten voor hun woningen gebruik van hout. Hun rijk had zelfs te kampen met ontbossing en houtschaarste.³ Later bouwden ook de Hettieten (1700-1200 voor Christus, in de streek rond Syrië en Mesopotamië) huizen met een houten skelet. Voordat ze volledig in steen bouwden, gebruikten de Grieken hout voor de zuilen, het dak- en het balkwerk. Zelfs de Romeinen, met hun magistrale stenen architectuur, pasten vakwerkbouw toe. Hierbij maakten ze een houten skelet dat ze vulden met leem of baksteen. In Vlaanderen deed deze bouwstijl zijn intrede tussen de elfde en vijftiende eeuw en bleef hier tot de negentiende eeuw in gebruik.⁴

In Europa kende het houtgebruik voor de woningbouw een hoogtepunt in de zestiende eeuw. Daarna nam het gebruik van hout af. Dit had niet alleen te maken met de opkomst van andere bouwmaterialen zoals steen, maar ook met de afname van het bosbestand. Het gebruik van hout is immers sterk afhankelijk van de omgeving. In de Kempen heerste al snel een tekort aan hout. Al in de middeleeuwen werd het bouw materiaal daarom geïmporteerd of werden er minder geschikte houtsoorten gebruikt die wel nog voorhanden waren.⁵ (De verschillende houtsoorten en hun gebruik binnen de woningbouw lichten we verderop in het rapport toe.) In bosrijke gebieden zoals Noord-Amerika bleef hout tot ver in de negentiende eeuw het voornaamste bouw materiaal.⁶

Voorwerpen

Houten meubels werden al door de Egyptenaren (3300-332 voor Christus) vervaardigd. Omdat ze zelf over slechts een kleine natuurlijke voorraad hout beschikten, lieten ze het in grote hoeveelheden importeren, onder andere uit Syrië. In grafkamers bleven enkele houten meubels bewaard. Ook de Grieken en Romeinen lieten hout importeren, hoofdzakelijk uit Noord-Afrika. Houten meubels uit de Griekse en Romeinse periode zijn echter weinig

² TREFOIS, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, 16-19.

³ PERLIN, *A forest journey*, 35-43.

⁴ 'Wikipedia', https://nl.wikipedia.org/wiki/Oud-Griekse_architectuur, geconsulteerd op 2 oktober 2015. Voor vakwerkbouw, zie GEHEUGEN COLLECTIEF, *BKRK –Onderzoeksrapport, Dwarse Schuur Lommel-Kattenbos. Houtbouw op het Kempense platteland tussen 1600 en 1900*.

⁵ VAN DE WALLE, *Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*, 46-47.

⁶ YOUNGS, 'History, nature and products of wood', 3.

bewaard en kennen we vooral van vaasschilderingen en reliëfs.⁷ Vandaag is hout – vooral tropisch hout – nog steeds een belangrijke grondstof voor meubilair.

Behalve voor meubels werd hout nog voor andere voorwerpen gebruikt, zoals eetgerei.⁸ Ook voor machines zoals de drukpers of water- en windmolens was hout een belangrijk bouwelement.⁹ Met hout werden niet alleen nuttige gebruiksvoorwerpen gemaakt, maar ook artistieke, decoratieve en religieuze voorwerpen, zoals houten kruisbeelden en heiligenbeelden.

Om het hout te bewerken werd allerhande gereedschap ontwikkeld. In 8000 voor Christus werden silexstenen – een zeer harde vuursteen – gebruikt om het hout te bewerken.¹⁰ Door de ontwikkeling van koperen gereedschap rond 5000 voor Christus nam het aantal mogelijkheden van het houtgebruik aanzienlijk toe.¹¹ De Egyptenaren hadden een heel gamma aan gereedschappen. Zo kenden ze een bijl, zaag, beitel, handmatige boor, winkelhaak en een hamer. Voor dit laatste werktuig gebruikten ze knuppels. Het waren de Grieken en Romeinen die de hamer de vorm gaven zoals we hem nu kennen. Daarnaast gebruikten de Romeinen als eersten een tang en een vijl.¹²

Verderop gaan we nader in op hoe hout in de periode 1600-1914 in de Kempen werd bewerkt.

Mobiliteit

Hout heeft de mens doorheen de eeuwen niet alleen figuurlijk maar ook letterlijk vooruit geholpen. De eerste afbeeldingen van het wiel dateren uit 3550-3500 voor Christus, de oudste afbeeldingen van het gebruik ervan voor wagens uit 3300-3000 voor Christus.¹³ Ook schepen werden uit hout vervaardigd. De Egyptenaren gebruikten houten sledes om stenen bouwblokken en beelden te verplaatsen.¹⁴

Al deze vervoersmiddelen bleven in gebruik en ontwikkelden zich in de daarop volgende eeuwen. Op het Kempense platteland speelden vooral houten wagens een belangrijke rol. Niet iedereen kon zich een wagen veroorloven. Vaak konden minder welgestelden rekenen op hun burens als ze een wagen nodig hadden. Zo stelden burens hun paard en wagen kosteloos ter beschikking bij een begrafenis.¹⁵

⁷ TAYLOR, *Het houtboek*, 98.

⁸ PERLIN, *A forest journey*, 103-130.

⁹ YOUNGS, 'History, nature and products of wood', 2.

¹⁰ VAN TYGHEM, 'Op en om de middeleeuwse bouwwerf', 40.

¹¹ YOUNGS, 'History, nature and products of wood', 2.

¹² VAN TYGHEM, 'Op en om de middeleeuwse bouwwerf', 38-55.

¹³ 'About Education', <http://archaeology.about.com/od/neolithic/qt/Wheeled-Vehicles.htm>,

geconsulteerd op 14 augustus 2015.

¹⁴ TAYLOR, *Het houtboek*, 134, 176.

¹⁵ MEISCHKE, *Boerenwagens*, 76-78.

Ook recente vervoermiddelen, zoals de trein, de auto en het vliegtuig, maakten gebruik van hout. De eerste spoorstaven bestonden uit eik, es, beuk of els en waren tot de negentiende eeuw in gebruik. Ook de eerste auto's waren uit hout. Tot de Eerste Wereldoorlog hadden vliegtuigen vaak een houten geraamte.¹⁶

¹⁶ TAYLOR, *Het houtboek*, 142-144; 164.

Het bosbestand in de Kempen

Loofbos en heide

De Hoge Kempen waren oorspronkelijk begroeid met natuurlijk loofwoud. Vanaf de elfde eeuw nam de bevolking toe en werden grote stukken bos ontgonnen. De vruchtbare bosgrond was geschikter voor landbouw dan de heidegrond. Ook het houtgebruik voor huizenbouw, meubels en vuur legde een grote druk op de schaarse bossen.

Door de ontbossing nam de heidegrond toe. Die kwam in vijf soorten voor in de Kempen: gemengde heide, grasachtige heide, met berk of beuk bedekte heide, natte heide en moerassen. Op de Ferrariskaart (1771-1778) is de toenmalige schaarse bebossing in de Kempen duidelijk te zien. Het merendeel van de groenruimte was weiland, de weinige bomen waren hoofdzakelijk loofbomen. De voornaamste boomsoorten die er voorkwamen waren berk, eik, els, linde en beuk.¹⁷ Loofhout vormt over het algemeen geen dichte bossen omdat de bomen voldoende ruimte nodig hebben. Dit zorgt ervoor dat de bomen voldoende licht doorlaten zodat – in tegenstelling tot in naaldbossen – hier ook andere planten groeien.¹⁸ Naaldbomen waren sinds de twaalfde eeuw voor Christus wel aanwezig in de Kempen, maar verdwenen stilaan in deze streek. In de zestiende eeuw waren er bijna geen meer te vinden.

Bebossing

Slechts vier procent van Kempense bossen dateert van voor 1775. Vanaf de achttiende eeuw werd de bebossing sterk bevorderd door de overheid. In 1754 schreef Maria-Theresia, op dat moment aan het hoofd van de Oostenrijkse Nederlanden, een ordonnantie uit die bepaalde dat kaal liggende gemeentegronden bebost moesten worden. Achttien jaar later besloot ze dat iedereen die heide omzette in bos of akker gedurende dertig jaar vrijgesteld werd van belastingen. Een zekere J.M. Clercx besloot in 1764 dat in Eksel *'alle de overige goederen met dennen, eycken, bercken en elsen houdt'* beplant moesten worden.¹⁹

De bebossing kreeg nog een duw in de rug dankzij de ontginningswet van 1847, die gemeenten verplichtte alle woeste gronden te ontginnen door landbouw of bosbouw. Dit stelde de gemeenten in staat de woeste gronden – die tot hun eigendom behoorden – te verkopen, wat leidde tot een massale aankoop van dit soort gronden. De nieuwe eigenaars brachten de grond in cultuur of beplantten hem. De aanplanting bestond voornamelijk uit

¹⁷ MENNEN, *Van vriesput tot klein Duitsland*, 43.

¹⁸ STAM, *Het hout*, 303.

¹⁹ ZWAENEPOEL, *Historische ecologie Limburg*, 52-61.

naaldhout. In het begin van de twintigste eeuw was er een grote vraag naar hout vanuit de mijnbouw.²⁰

Bosonderhoud

Omdat de eigenaars van het bos in de negentiende eeuw vaak niet in de buurt woonden, stelden ze een boswachter aan. Die stond in de eerste plaats in voor het onderhoud van het bos. De boswachter vernietigde schadelijk gewas zoals netels, verwijderde droog hout en duidde de bomen aan die klaar waren om verkocht te worden. De verkoop werd door de notaris aangekondigd. Iemand die nog schulden had, kon geen bomen kopen. Naast het onderhoud van het bos, nam de boswachter ook de bescherming van de bomen op zich. Zeker in tijden van schaarste deed diefstal zich geregeld voor.²¹

²⁰ ANTROP, *België in kaart*, 28.

²¹ MERTENS, 'Het hout op en om de hoeve', 73-75.

Houtbewerking in de Kempen tussen 1600 en 1914

In het midden van de achttiende eeuw beschikte bijna elk dorp in de Kempen over minstens één houtbewerker. De uitzonderingen hierop waren de hele kleine dorpen die ook in andere domeinen of sectoren nauwelijks over eigen vakmannen beschikten. Vooral in het noorden van de Kempen speelde de houtbewerker een belangrijke rol in het dorpsleven omdat de huizen daar voornamelijk uit hout gebouwd werden. In het zuiden van de Kempen werd in de achttiende eeuw hoofdzakelijk met steen gebouwd, maar ook daar was bijna in elk dorp een houtbewerker aanwezig.²²

Veel dorpen hadden meerdere vakmannen in de houtbewerking omdat heel wat houtbewerkers zich specialiseerden in een bepaald onderdeel van de houtbewerking. Zo was er in twee derde van de Kempense dorpen in het hertogdom Brabant zowel een timmerman, een wagenmaker, als een kuiper.²³ Dat één dorp over meerdere houtbewerkers beschikte, onderstreept het belang van hout in de plattelandssamenleving van de achttiende eeuw. Ook voor- en nadien waren houtbewerkers belangrijk. Woningbouw in hout nam weliswaar sterk af tussen 1600 en 1914, maar hout bleef noodzakelijk bij het bouwen en het werd ook gebruikt om allerlei, heel uiteenlopende voorwerpen mee te maken. Gereedschappen, karren, meubels, klompen, speelgoed, eetgerei; de woning, de schuur en het erf stonden vol houten objecten.

Het hout moest, ongeacht het uiteindelijke doel, eerst gekapt worden. We beschrijven hier het proces 'van boom tot plank' en gaan vervolgens dieper in op de verschillende vakmannen die met de houten planken aan de slag gingen en op de eindproducten die zij vervaardigden.

Van boom tot plank

Houtteelt en bosbouw

Het Kempens bosbestand nam vanaf de elfde eeuw in sterke mate af. Oorzaken waren de bevolkingsgroei, de ingebruikname van vruchtbare bosgrond als landbouwgrond en het veelvuldig houtgebruik. Tot het midden van de negentiende eeuw bleven de bossen schaars in de Kempen. Toen werden er van overheidswege maatregelen genomen om bebossing te bevorderen. In Lommel was in 1794 67 hectare in de gemeente bebost, nog niet één procent van de totale oppervlakte. Daarnaast waren er kleine percelen met laagstammig kreupelhout, bomen zoals eik, berk, wilg en els en waren de bermen rond sommige akkers en hooilanden met houtgewas beplant.²⁴ In de bijlage 'houtsoorten' gaan we dieper in op welke houtsoorten in de Kempen beschikbaar waren en voor welke eindproducten ze zich het beste leenden.

²² VAN UYTVEN, 'Peiling naar de Beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', 185.

²³ Ibidem.

²⁴ MENNEN, *Van vriesput tot klein Duitsland*, 46.

Hout vellen/rooien/kappen en nabehandelen

Bomen vellen kon op drie manieren: met een bijl en een hakbijl, met een zaag of door een put te graven en zo de wortels te verwijderen. De houthakker moest bestuderen of er ruimte genoeg was om de boom in zijn volledige lengte in één keer te laten omvallen en in welke richting dat moest gebeuren. Een goede houthakker kon per dag twee tot drie bomen vellen en opruimen.²⁵ Houthakkers velden bomen meestal in de winterperiode (vanaf november tot het einde van februari) omdat de ondergrond vast genoeg moest zijn.²⁶ In december vellen zorgde voor het meest duurzame hout. Op dat moment waren de delen die in de voorbije lente waren aangegroeid voldoende gerijpt en verhard en waren er nog geen nieuwe, snel vergankelijke delen in aangroei. Op die manier was de kans het kleinst dat het hout van binnenuit begon te rotten wanneer het eenmaal bewerkt was. Volgens de auteur van een handboek voor timmerlieden uit 1861, was de draagkracht van een balk uit een boom die in december geveld was dubbel zo groot als de draagkracht van een balk gemaakt van een boom die in maart was gekapt. Bovendien waren balken van bomen die in het voorjaar geveld waren al na enkele jaren onbruikbaar. Volgens de auteur hielden de meeste timmerlieden daarmee onvoldoende rekening.²⁷

De houtbewerkers moesten loofbomen onmiddellijk nadat ze geveld waren van hun schors ontdoen om te vermijden dat insecten het hout zouden vernielen. Bij naaldbomen was het dan weer nodig om de schors zo lang mogelijk te behouden. Anders zou het hars wegvloeien, waardoor het hout poreus werd en zijn veerkracht en draagkracht verloor.²⁸

Om de boom te ontdoen van de schors kon de houtbewerker gebruik maken van een zaag (kantrecht) of van een bijl (disselen).²⁹ Het bijzondere aan de dissel (kantrechtbijl, beslagbijl) was dat de steel iets uit het verlengde van het bijlblad stond, zodat de timmerman zijn knokkels niet beschadigde.³⁰ Het blad van de dissel stond dwars op de steel en was naar de steel toe gekromd.³¹ De disselaar stond in spreidstand boven de stam en hakte er stukjes schors af.³²

Hout zagen in plaats van het met een bijl te bewerken, had als nadeel dat het hout minder duurzaam bleef doordat de vezels werden doorgezaagd in plaats van doorgehakt.³³ Er bestonden wel allerlei technieken om de duurzaamheid van het hout opnieuw te verhogen. Van palen die als stijlen in de grond stonden, werd de toplaag 'aangebrand', zo bleef het hout beschermd tegen weersinvloeden, brand, insecten en schimmels. Houtbewerkers gebruikten ook vaak teer, maar het hoge ammoniakgehalte daarin was niet goed voor het

²⁵ HESTERS, *De klompenmakerij*, 120-123.

²⁶ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 24.

²⁷ HARRES en VAN GENDT, *De zamenstelling der voornaamste timmerwerken*, 1-2.

²⁸ Idem, 2-3.

²⁹ VOS, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. II.7, 2367.

³⁰ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 25.

³¹ VOS, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. II.7, 2367.

³² EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 29.

³³ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 29.

hout. Met de stoommachine konden houtbewerkers het hout ook creosoteren³⁴, een techniek die op het Kempense platteland wellicht pas laat werd toegepast, aangezien stoommachines er zeldzaam waren. Om scheuren in het hout en krimpen van het hout te vermijden, werd hout vaak lange tijd in stromend water gelegd (logen). De draagkracht en de duurzaamheid nam hierdoor wel opnieuw af.³⁵

Hout vervoeren

Hout zagen gebeurde vaak op de plaats waar het gebruikt zou worden.³⁶ Behalve wanneer het hout ook op die plek gekapt was, moesten de houtbewerkers de stammen dus tot daar voeren. Ze hadden daarvoor verschillende nuttige werktuigen, zoals de hefboom, de kraan, de rol, de dommekracht, de vijzel, de kaapstaander, de windas, de lier, takels, ...³⁷ Ook een boomezel kon hiervoor gebruikt worden.

Een veel gebruikte constructie was de kraan. Het 'kader' van de kraan bestond uit een houten balk met in het midden een langwerpige opening, en in elke zijwand twee rijen met gaatjes op verspringende hoogte. De kraanarm rustte op twee staven die naast elkaar (maar op een verschillende hoogte) door het kader van de kraan staken. Aan de kraanarm kon de last, bijvoorbeeld een boomstronk, met kettingen bevestigd worden. Door de twee staven beurtelings een gaatje hoger te steken, werd de last stapsgewijs hoger en hoger getild. Om een volledige boomstam te tillen gebruikte men vaak twee kranen.

Als er dichtbij een waterweg was die in de juiste richting stroomde, konden stammen ook over water vervoerd worden. Andere oplossingen waren om een paard de stammen te laten voorttrekken of ze toch eerder dwars in kortere stukken te zagen en die blokken per kar te vervoeren.³⁸

De hulpwerktuigen leverden niet zozeer tijdswinst op, maar zorgden er wel voor dat er minder mensen nodig waren om de klus te klaren. Een last die twaalf mannen op een uur tijd verplaatsten, kon met een kaapstaander door twee mannen vervoerd worden, maar zij hadden er zes uur voor nodig.³⁹

Hout verzagen

Nadat een boom geveld en eventueel vervoerd was, moest hij verwerkt worden tot balken of planken. Sommige houtbewerkers hadden zagen als specialiteit en reisden rond om hun

³⁴ Een procedé waarbij onder druk creosootolie in een vacuümomgeving in het hout ingebracht. De behandeling kan de levensduur van hout tot ongeveer 25 jaar verlengen. Zie: 'Bouwencyclopedie', www.joostdevree.nl/shtmls/creosoteren.shtml, geconsulteerd op 1 oktober 2015.

³⁵ HARRES en VAN GENDT, *De zamenstelling der voornaamste timmerwerken*, 3-4.

³⁶ BREBELS, *Kapconstructies*, 15.

³⁷ HARRES en VAN GENDT, *De zamenstelling der voornaamste timmerwerken*, 10-16.

³⁸ HESTERS, *De klompenmakerij*, 128-131.

³⁹ HARRES en VAN GENDT, *De zamenstelling der voornaamste timmerwerken*, 18.

diensten aan te bieden.⁴⁰ Andere houtbewerkers zaagden zelf het hout waar ze later mee aan de slag gingen.⁴¹

Pas in de zeventiende eeuw kon de houtbewerker gebruik maken van een zaag die lang genoeg was om dikke boomstammen te schulpen (in de lengte in twee zagen⁴²). De kraanzaag was zo'n 2,2 meter lang en kwam pas toen in zwang. Voordien kon de houtbewerker de stam doorhakken met een bijl, of hij kon de stam in tweeën klieven.

Ook voor de zeventiende eeuw werd er vaak gezaagd op een zaagstelling. De zaagstelling was ofwel een vaste installatie die in de grond stond boven een kuil en soms onder een afdak – dit hele complex werd dan soms 'zaagkuil' genoemd – ofwel een verplaatsbare installatie die bestond uit twee manshoge schragen met in de hoogte verstelbare dwarsbalken.⁴³ (Naast de schuur van Lommel-Kattenbos in Bokrijk bevindt zich een replica van een zaagstelling).

Een zaagkuil had als grote voordeel dat de houtzagers de boomstam niet te hoog moesten tillen.⁴⁴ Toch gebruikten ze in vele gevallen een verplaatsbare zaagstelling, zodat ze het te vertimmeren hout meteen konden zagen op de bouwplaats of na het kappen van de boom.⁴⁵ Ze legden de stam laag bij de grond op schragen die ze om beurten verhoogden. Zo tilden ze uiteindelijk de stam op de stelling.⁴⁶

Om de stam op zijn plaats te houden, zetten de houtzagers hem vast met kettingen en eventueel in het hout geslagen klemmen. Twee mannen – waarvan er één boven en één onder de stam stond – konden met behulp van de lange kraanzaag de stam schulpen en kantrechten (de ronde stam langs vier kanten recht afzagen zodat de stam een balk wordt).⁴⁷

Om de planken recht te kunnen zagen, markeerden de houtbewerkers op de stam de lijnen waarlangs ze moesten zagen. Dat gebeurde met een smetkoord, een touw dat gedrenkt was in een mengsel van olie en rode oker, lampenroet of gebrande boomschors. Aan beide uiteinden van de stam werd het koord vastgehouden, in het midden opgetild en weer losgelaten, zodat het koord tegen de stam sloeg en een lijn naliet op het hout. De man die boven de kuil of bovenop de zaagstelling stond, moest erover waken dat de lijn tijdens het zagen gevolgd werd en dat de zaag naar boven werd getrokken.⁴⁸ Hij deed dat met het bovenste handvat van de kraanzaag, een ijzer van ongeveer 45 centimeter lang met een ring waardoor een houten handvat werd gestoken, dat haaks op het zaagblad stond.⁴⁹ De man

⁴⁰ PEETERS, *Hout – wat hou(d)t dit onderwerp allemaal in?*, 4.

⁴¹ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 24.

⁴² VOS, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*. II.7, 2389.

⁴³ VAN DE WIJNGAARD, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* II.12, 7.

⁴⁴ WEYNS, *Omstandige gids van het Openluchtmuseum te Bokrijk*, 74.

⁴⁵ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 25.

⁴⁶ VAN DE WIJNGAARD, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* II.12, 7.

⁴⁷ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 25; 30.

⁴⁸ Idem, 29.

⁴⁹ VAN DE WIJNGAARD, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* II.12, 7.

die in de kuil of onder de zaagstelling stond, moest de zaag naar beneden trekken. Hij kreeg al het zaagsel over zich.⁵⁰ Zijn handvat was een houten blok met daarin een gleuf, waarin hij het zaagblad met een wig kon vastklemmen. In het houten blok zaten twee stokken die als handvat dienden.⁵¹

Het zagen was hard labeur: om een es van anderhalve meter omtrek en vijf meter lengte te verzagen, had men ongeveer twaalf uur nodig!⁵²

De verschillende houtbewerkers en hun eindproducten

In zeventiende-eeuwse steden was houtzagen een zelfstandig ambacht. Timmerlieden kochten hun hout bij de houthakkers of de houtzagers. Op het platteland zorgde de timmerman zelf voor het nodige hout⁵³, dat hij zelf kapte en zaagde, of voorzag de opdrachtgever de nodige planken en balken⁵⁴.

Zodra de bomen tot planken waren verzaagd, konden verschillende vakmannen er mee aan de slag om allerlei producten te maken. We bespreken hier de werkzaamheden van de timmerman en de schrijnwerker, de wagenmaker, de kuiper, de meubelmaker en de klompenmaker.

De vakmanschappen die zich met houtbewerking bezig hielden, zullen worden ontsloten in de schuur van Lommel-Kattenbos. We wijden daarom ook een hoofdstuk aan houtbewerkers in Lommel. Tot slot belichten we een aantal voorwerpen die mensen vaak zelf van hout maakten.

De timmerman en de schrijnwerker

De scheidingslijn tussen het werkgebied van de timmerman en van de schrijnwerker was vaak niet zo duidelijk afgebakend. In grote lijnen kunnen we stellen dat de timmerman het grovere en grotere werk deed, terwijl de schrijnwerker fijner werkte. Maar in veel gevallen deed één vakman beide soorten werk.⁵⁵

In steden hadden beide vakmanschappen een eigen gilde. Zij bakenden hun werkterreinen onderling af, maar overlappingsen en bijgevolg disputen bleven onvermijdelijk. In 1762 werden in Brugge de gilden van de schrijnwerker en de timmerman samengebracht tot één gilde, om zo een einde te maken aan de vele processen.⁵⁶ De scheidingslijn tussen de werkterreinen was vaak ook onduidelijk. Zo mocht een timmerman soms ook meubels maken, zolang er niet te veel houtsnijwerk aan te pas kwam en het meubel dus niet te fijn

⁵⁰ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 29.

⁵¹ VAN DE WIJNGAARD, *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* II.12, 7.

⁵² DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap wagenmaker, 'van boom tot wiel'.

⁵³ TREFOIS, *Van vakwerk tot baksteenbouw*, 75.

⁵⁴ MARTENS, 'Een ambachtsman van Laak uit de Franse Tijd', 265.

⁵⁵ EGGEN, *Vakwerkbouw in Limburg*, 23.

⁵⁶ VAN DE VELDE, *De ambachten van de timmerlieden en de schrijnwerkers te Brugge*, 190-191.

werd afgewerkt.⁵⁷ In Brugge mocht enkel de timmerman kerkmeubilair maken, dat nochtans vaak fijn is afgewerkt. Timmermannen maakten soms ook weefgetouwen.⁵⁸ Op het platteland waren de scheidingslijnen vaak nog veel minder duidelijk en was dezelfde vakman tegelijkertijd timmerman en schrijnwerker, zoals Jan Gijbels uit Laak (Houthalen) aan het einde van de achttiende eeuw.⁵⁹ Ook de rekeningen van Hendrik Van Loubeek, een schrijnwerker uit Lubbeek in de achttiende eeuw, bevestigen dit. Hij vermeldt zowel schrijnwerk, zoals het maken van een biechtstoel, als timmerwerk.⁶⁰

De timmerman was in de eerste plaats nauw betrokken bij de bouw van een huis. Hij hielp niet alleen bij de constructie maar voorzag de toekomstige bewoner vaak ook van de nodige grondstoffen.⁶¹ Vooral pachters en grote boeren deden beroep op de timmerman.⁶² Veel kleinere boeren konden zich geen timmerman veroorloven en voerden zaken zoals herstellingswerken zelf uit.⁶³ Het aanzien van de timmerman nam doorheen de eeuwen af naarmate er steeds meer in steen gebouwd werd. Zijn rol werd hierdoor minder prominent dan bijvoorbeeld in de vroege middeleeuwen het geval was geweest. Toen genoot de timmerman meer aanzien dan andere bouwlieden, zoals dakdekkers.⁶⁴ Van zodra er in steen gebouwd werd, maakte hij alleen nog het dakgebinte en de raam- en deuroplijstingen (als de schrijnwerker dit niet deed).⁶⁵

⁵⁷ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Wooninrichting, voorwerpen, materialen, DEVOS, M., 'Is de Vlaamse schrijnwerker maar een timmerman?.'

⁵⁸ VAN DE VELDE, *De ambachten van de timmerlieden en de schrijnwerkers te Brugge*, 31; 138.

⁵⁹ MARTENS, 'Een ambachtsman van Laak uit de Franse Tijd', 265.

⁶⁰ VAN ORMELINGEN, 'Schrijnwerker Hendrik van Loubeek uit Jeuk (1710-1771)', 200.

⁶¹ MERTENS, 'Het hout op en om de hoeve', 272.

⁶² Ibidem.

⁶³ VAN ZANDEN, 'Nevenactiviteiten en bijverdiensten op het platteland van Oost-Nederland omstreeks 1850', 79.

⁶⁴ VAN TYGHEM, 'Op en om de middeleeuwse bouwverf. ', 1-2.

⁶⁵ WEYNS, 'De timmerman', 13.

*Het richten van de eerste dakspant van een bakhuis tijdens de heropbouw ervan in Bokrijk in 1964.
 (Fototheek Bokrijk, F.186/61)*

Zoals hierboven al vermeld deden timmermannen op het platteland ook veel ander werk.⁶⁶ Henricus Vierendeels was timmerman in Borchtlombeek (Roosdaal). Hij noteerde nauwgezet de taken die hij tussen 1820 en 1856 uitvoerde. Het is opvallend dat hij naast grote timmerwerken zoals het vervaardigen van molenwieken en een varkensstal, ook kleinere dingen maakte zoals meubels, een spinnenwiel en speelgoed.⁶⁷

Toch deed globaal genomen de schrijnwerker het fijnere timmerwerk. Hij maakte niet enkel meubels maar ook wandbetimmeringen, deuren, ramen, trappen, kisten, doodskisten, wanmolens voor het zuiveren van graan, ...⁶⁸ Daarnaast vervaardigde hij meestal ook het kerkinterieur zoals de altaren, communiebanken en biecht- en preekstoelen.⁶⁹ Doordat hij veelal met kleinere stukken werkte, kon hij wellicht vaker in zijn eigen atelier werken dan de timmerman. Omdat timmermannen vaak langere tijd op verplaatsing werkten, kregen ze in veel gevallen 'kost' van hun opdrachtgever. Indien niet verdubbelden ze hun dagloon.⁷⁰

⁶⁶ MARTENS, 'Een ambachtsman van Laak uit de Franse Tijd', 265.

⁶⁷ MERTENS, 'Het hout op en om de hoeve', 272-274.

⁶⁸ VOS, *Woordenboek van de Brabantse dialecten*, 2292.

⁶⁹ VAN AUTENBOER en GIELIS, 'De Kempenaren en hun gelovigen', 15.

⁷⁰ MARTENS, 'Een ambachtsman van Laak uit de Franse Tijd', 265.

De belangrijkste gereedschappen van de timmerman waren de beitel, de houten hamer, de timmermansbijl (met een kortere steel dan de gewone bijl) en de dissel. De schrijnwerker werkte vaak met een schaaf of schaafbank.⁷¹

De wagenmaker

Het vakmanschap van de wagenmaker was soms opgesplitst tussen een wagenmaker, die de bovenbouw of carrosserie maakte (allerhande kruiwagens, driewielkarren, handkarren, wagens, ...), en de wielenmaker. In kleinere dorpen combineerde één vakman wellicht beide aspecten van het wagenmaken. De wagenmaker vervaardigde niet alleen allerhande transportmiddelen, maar moest ook de wagens nakijken, smeren en herstellen.

Voor de wielen gebruikte de wielenmaker vooral olm of eik en soms es of wilg. De wagenmaker/wielenmaker begon met het maken van de naaf, het deel van het wiel, rad of schroef dat rond de as draait. Vervolgens zaagde hij de spaken uit met een mal. Hij had er één voor elke wielmaat. Nadat het wiel in elkaar gezet was en afgewerkt, ging het naar de smid voor een ijzeren band die het wiel omspande en die zo alles samenhiel.⁷² Hoe sterker de wagen moest zijn, hoe groter de rol van de smid.⁷³ De wagenmaker en de smid moesten nauw samenwerken en woonden daarom vaak in elkaars buurt.⁷⁴ De gareelmaker rustte de trekdieren uit met de nodige tuigen om de karren en wagens te kunnen trekken.

De belangrijkste werktuigen en hulpmiddelen van de wagenmaker waren een zaag, hamer en spijkers, maar ook een kliefbijl, spaaksnijcklem, schulpzaag, spaakkuil, ...

De kuiper

Kuipers kwamen zowel in de steden als in de meeste plattelandsgemeenten voor. Ze maakten biertonnen, vaten, emmers en tobben. De beslagbanden die rond het hout kwamen, werden gemaakt door de smid, maar het was de kuiper die ze op de ton bevestigde.⁷⁵ De banden waren niet altijd van metaal. Soms werden ook houten banden gebruikt, die de kuiper kocht bij de hoepelsnijder.⁷⁶

Sommige kuipers hadden specifieke specialisaties, zoals droge of natte vaten (voor respectievelijk droge stoffen of vloeistoffen) of heel specifieke soorten vaten. Afhankelijk van de functie van het vat, waren soms bijkomende behandelingen nodig. Zo moesten biervaten

⁷¹ WEYNS, 'De timmerman', 13.

⁷² DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Wagenmaker. Zie ook: GEHEUGEN COLLECTIEF, *BKRK - Onderzoeksrapport De smid als centrale figuur in de landelijke gemeenschap van de Kempen*.

⁷³ TAYLOR, *Het houtboek. De fascinerende wereld van het hout, veelzijdig en levend materiaal toegepast door de eeuwen heen*, 136.

⁷⁴ DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Wagenmaker, Wagenmaker.

⁷⁵ MEUWISSEN, 'Ambachten en beroepen te Genk in de 19de eeuw', 128.

⁷⁶ VAN KEYMEULEN, 'Het ambacht van de kuiper', 197.

langs de binnenzijde gepekt worden omdat bier niet in contact mocht komen met hout vanwege schimmelvorming.⁷⁷

De keuze van de gebruikte houtsoort en de kwaliteit van het hout waren heel belangrijk. De voorkeur van de kuiper ging uit naar eik. Het hout moest gaaf zijn: het mocht geen knoesten (de plaatsen waar een zijtak aan een stam groeit) bevatten. Bovendien kon de kuiper niet de volledige stam gebruiken: het buitenste deel (spint) was nog te zacht, het middelste deel te hard.⁷⁸

De gebogen houten planken waaruit een ton bestaat, noemen we duigen. Om ze te vervaardigen, zaagde de kuiper de boomstam eerst in blokken van de juiste lengte. Vervolgens kliefdde hij met een kloofmes de stronken in vier delen. Hij plaatste de stronk hiervoor rechtop en zette met een lichte hamer het kloofmes vast in het hout. Door met een zware hamer op het kloofmes te slaan, splitste hij het hout. Van elk 'kwartier' dat hij zo bekam, maakte de kuiper ruwe planken van de gewenste dikte. Vervolgens legde hij het ruwe hout te drogen.

De kuiper moest het ruwe hout nog sterk bewerken alvorens hij geschikte duigen had. Hij zaagde de planken op de exacte lengte en bewerkte de buitenkant en zijkanten met een snijmes zodat ze glad en effen waren. Hierbij moest de kuiper er op toezien dat de zijkanten (de 'voegen') licht gebogen waren, zodat de duig in het midden breder was dan aan de uiteinden.⁷⁹

De duig kreeg de juiste dikte door de binnenkant ervan met een haalmes te bewerken. De kuiper hield de duig daarbij geklemd tussen zijn borst en zijn werkblok.⁸⁰

Om de duig af te werken, bewoog de kuiper ze heen en weer over de kuipersschaaf: een lange schAAF die aan één uiteinde op een schraag rustte. Op die manier schAAFde hij de zijkanten, waarbij de buitenkant telkens iets breder was dan de binnenkant zodat de duigen in een cirkel tegen elkaar geplaatst konden worden. Voegen schaven was echt precisiewerk. Als het niet goed uitgevoerd werd, kon de ton later lekken. Opdat de duigen perfect zouden aansluiten, werden ze vaak met krijt genummerd zodat ze later in dezelfde volgorde aan elkaar konden worden gezet.⁸¹

Om de ton in elkaar te zetten, gebruikte de kuiper ijzeren beslagbanden. Dat waren nog niet de banden die uiteindelijk rond de ton kwamen, maar hulpinstrumenten die hij in alle maten in zijn atelier voorhanden had. De kuiper klemde de band met de juiste diameter tegen zijn buik en klemde tegenover zich een duig vast tegen de binnenkant van de band. Vervolgens plaatste hij de andere duigen er in de juiste volgorde tegenaan. De duigen werden nu op één

⁷⁷ WEIJS, *Met beide handen*, 3.

⁷⁸ VAN KEYMEULEN, 'Het ambacht van de kuiper', 187-188.

⁷⁹ Idem, 188-189.

⁸⁰ Idem, 190.

⁸¹ VAN KEYMEULEN, 'Het ambacht van de kuiper', 190.

plaats tegen elkaar geklemd, maar liepen naar onderen toe nog uit elkaar. Met een tweede, grotere beslagband, die de kuiper tot zo laag mogelijk over de duigen dreef, werden ze op een tweede punt vastgehouden. Vanaf dat moment was er geen gevaar meer dat de ton 'in duigen zou vallen'. Om de ton te sluiten – dit is de duigen ook onderaan naar elkaar toe plooiën – verhitte de kuiper het hout zodat het buigzamer werd. Met behulp van een spanschroef kon de kuiper de openstaande duigen tegen elkaar trekken en zo ook op die plaats een beslagband rond de duigen plaatsen. De spanschroef bestond uit een stalen kabel die opgespannen werd door aan een schroef te draaien.⁸²

Om de bodem en het deksel te kunnen plaatsen, schaafde de kuiper in de binnenwand van de ton twee groeven. Ook dat was precisiewerk en vergde heel wat voorbereiding. Met een kuipersdissel kregen de uiteinden van de duigen een naar binnen gerichte schuine kant en met een kopschaaf werden ze gelijk geschaafd. Vervolgens konden met een kroosschaaf – een typisch kuiperswerktuig – de groeven geschaafd worden. De kroosschaaf kon op de uiteinden van de duigen vastgemaakt worden en rondom rond geduwd. Ze bestond uit twee parallelle messen die parallelle inkervingen maakten en een derde mes dat het tussenliggende hout verwijderde.⁸³

Met een trekmes maakte de kuiper de binnenwand van de ton effen. In het midden van de breedste duig boorde hij een gat, het 'bomgat', waarlangs de ton later gevuld kon worden. Het gat kon gesloten worden met de 'bom', een kegelvormige houten stop, omwikkeld met viltachtig 'bompapier'. In de 'bom' werd opnieuw een klein gaatje geboord dat met een houten pen kon afgesloten worden. Op die manier kon men het vat sneller leegmaken door er via het kleine gaatje lucht in te laten.⁸⁴

De kuiper maakte de bodem van plankjes van hout- en zaagafval dat tijdens het maken van de duigen ontstaan was. Ook hier moesten de zijkanten van de plankjes perfect op elkaar aansluiten zodat de ton niet zou lekken. Er was dus nog heel wat schaaf- en snijwerk nodig om tot een perfect passende bodem te komen. In één van de bodems werd het tapgat geboord, dat met een kurk werd afgesloten. Later kon hierin de tapkraan geplaatst worden.⁸⁵

Om de bodems te kunnen plaatsen, moesten de beslagbanden aan de uiteinden om de beurt worden losgemaakt. De kuiper smeerde dan de gleuf waarin de bodem moest komen in met een pap van water en rogge- of lijnzaadmeel. Vervolgens bracht hij de bodem dieper in de ton, tot voorbij de gleuf, en trok of duwde hem dan terug tot de bodem in de gleuf 'sprong'. Door van binnen naar buiten te werken, was de bodem beter bestand tegen de druk van de vloeistof in de ton. Van zodra de bodem in de gleuf zat, werd de beslagband aan dat uiteinde opnieuw bevestigd en kon de kuiper de tweede bodem plaatsen. Om ook die bodem

⁸² Idem, 190-193.

⁸³ Idem, 193-194.

⁸⁴ Idem, 195.

⁸⁵ Idem, 196.

vanuit het midden van de ton naar buiten toe in de gleuf te kunnen duwen, moest hij via het bomgat met een 'tonnenstok' de bodem in de juiste richting stoten.⁸⁶

Als laatste werk kon de kuiper dan de definitieve beslagbanden plaatsen. Elke ton had minstens twee 'kopbanden', twee 'halsbanden' en twee 'buikbanden' nodig.⁸⁷

Meubelmakers

Het beroep van de meubelmaker ontstond pas in de negentiende eeuw. Vóór die tijd maakte de timmerman of de schrijnwerker meubels. Zoals hierboven reeds beschreven, was de afbakening van hun werkzaamheden niet eenduidig. Stoelen maken beschouwde men vaak als een aparte specialiteit.⁸⁸ In de negentiende eeuw ontstonden er verschillende stoelmakerscentra. In het grootste centrum, Mechelen, werden omstreeks 1900 meer dan 100.000 stoelen per jaar geproduceerd. Maar ook in de Kempen waren er twee stoelmakersdorpen: Zandhoven en Sint-Huibrechts-Lille (Neerpelt). De gespecialiseerde stoelmakers (en meer algemeen meubelmakers) verdwenen echter vrij snel vanwege de mechanisering die zich in de twintigste eeuw doorzette.⁸⁹

Stoelen werden gemaakt aan de hand van mallen. Elke stoelmaker had dus zijn eigen model. De Zandhovense stoel werd met een draaibank gemaakt en dus niet met een bijl, zaag of krabmes bewerkt. De stoelmaker draaide de poten uit beuk, de sporten en rugbanden uit essenhout en de zitting was een paneel van canadapopulier. Door het gebruik van verschillende houtsoorten, met andere kleuren, moest de stoel geverfd worden. De verf werd gemaakt van rood poeder, lijnolie en droogsel. De zitting was ongeveer 45cm hoog, de achterstapels waren 81cm hoog. De stoel was sierlijk: de achterstapels waren bekroond met een 'platgedrukt hoedje', de drie rugbanden hadden verschillende breedtes en elke rugband had twee verbredingen.⁹⁰

Andere stoelen hadden van stro gevlochten zittingen, zoals de 'Lilse stoel' uit Sint-Huibrechts-Lille (Neerpelt). Voor die stoel gebruikten de stoelmakers essenhout. De twee stoelmakers uit Lille konden rond 1900 zes stoelen per week maken. De stoel was minder fraai dan de Zandhovense, maar dankzij het essenhout wel heel stevig.⁹¹ Nog andere soorten stoelen bestonden maar die waren, net als waarschijnlijk de Zandhovense en de Lilse, zeker tijdens de negentiende eeuw niet voor de armste plattelandsbevolking weggelegd.

Klompenmakers

Ook de klompenmaker werkte met hout als belangrijkste materiaal. Uit iconografisch materiaal blijkt dat klompen dragen in de achttiende eeuw minder verspreid was dan vaak

⁸⁶ VAN KEYMEULEN, 'Het ambacht van de kuiper', 196.

⁸⁷ Idem, 197.

⁸⁸ WEYNS, *Volkshuisraad in Vlaanderen*, 177-178.

⁸⁹ ROECK, THEUWISSEN en VAN HAVER, *Vlaamse Volkscultuur*, 57-58.

⁹⁰ WEYNS, *Volkshuisraad in Vlaanderen*, 177-178.

⁹¹ Idem, 181.

gedacht wordt.⁹² Ook had niet elk dorp een klompenmaker, schoenmakers kwamen vaker voor. Vooral in het Waasland werden veel klompen gemaakt, de productie in Antwerpen en Limburg lag aanzienlijk lager.⁹³ Of dit ook betekende dat mensen in Antwerpen en Limburg minder klompen droegen, is niet geweten. Alleszins blijkt uit heel wat iconografisch materiaal dat plattelandsbewoners vaak schoenen droegen.⁹⁴ Klompenmakers verdienden aan het begin van de twintigste eeuw erg weinig aan hun arbeid, die vaak heel intensief was. De klompen werden toen hoofdzakelijk door opkopers aangekocht aan zeer lage prijzen.⁹⁵

In Vlaanderen gebruikten klompenmakers hoofdzakelijk wilgen- en populierenhout voor hun klompen. De wilgenklompen waren van een betere kwaliteit, maar dubbel zo duur als de populierenklomp.⁹⁶

De klompenmaker gebruikte allerhande andere hulpstukken die hij vaak zelf maakte. De soorten gereedschappen en hun benamingen waren daarom erg streekgebonden. De belangrijkste gereedschappen waren de bijl – om de klomp ruw uit te hakken, de zwikboor – om de holte voor de voet vrij te maken, een soort lepel om de hiel mee vrij te maken, een werkbank met uitsparing waarin de klompen met spieën vastgezet konden worden, ...⁹⁷

Uit een kubieke meter hout trachtte de klompenmaker een vijftigtal paar klompen te maken. Zo weinig mogelijk hout mocht verloren gaan. De eerste bewerkingen, het zagen van het hout in blokken met de gewenste lengte voor de klompen en het klieven van die blokken in stukken waaruit hij telkens een klomp kon maken, gebeurde meestal buiten, wellicht omdat het grote stukken waren en het werk veel vuil met zich meebracht. Klompen kappen, de hiel inzagen, de voetboog uitkappen en de verdere afwerking gebeurden onder een afdak of in de werkplaats.⁹⁸ Vervolgens moesten de klompen drogen, bij zonnig weer in open lucht of 's winters op zolder. Vaak werden de klompen opgehangen aan de gevels die veel wind vingen, waardoor men van ver kon zien waar er een klompenmaker woonde.⁹⁹

Houtbewerkers in Lommel

Uit de beschikbare gegevens over houtbewerkers in Lommel in de tweede helft van de negentiende eeuw, blijkt dat ook daar vaak dezelfde personen schrijn- en timmerwerken uitvoerden. Er waren verschillende timmermannen in het dorp (drie in 1860, vijf in 1868 en zes vanaf 1870), maar geen enkele schrijnwerker.¹⁰⁰ Pas vanaf 1910 was er een schrijn- en meubelwerker.¹⁰¹ Wellicht werkten de meeste timmermannen dus ook als schrijnwerker. Dat

⁹² VAN UYTVEN, 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', 185.

⁹³ HESTERS, *De klompenmakerij*, 34.

⁹⁴ VAN UYTVEN, 'Peiling naar de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', 185.

⁹⁵ HESTERS, *De klompenmakerij*, 36.

⁹⁶ Idem, 116-117.

⁹⁷ Idem, 137-139.

⁹⁸ Idem, 167-173.

⁹⁹ VERMEULEN-ROOSE, *Van boom tot klomp*, 22-25.

¹⁰⁰ *Almanach du Commerce et de l'Industrie*, 1860-1861, 1868, 1870, 1873 en 1878.

¹⁰¹ VANDUFFEL, *Een gemeente in verandering*, 212.

betekent niet dat er geen gespecialiseerde houtbewerkers waren in Lommel: er waren drie tot vier wagenmakers en twee kuipers.¹⁰² In 1890 waren er drie kuipers.¹⁰³ Daarnaast was er na 1868 één houthandelaar, vanaf 1878 waren dat er drie.¹⁰⁴ In 1890 was er een landbouwer die ook klompen maakte (we merken geen duidelijk verschil met schoenmakers, want in 1890 was er ook maar één schoenlapper, die net als de klompenmaker in hoofdberoep landbouwer was). Pas vanaf 1900 vonden we iemand die klompen maken als hoofdactiviteit had, een 'voltijdse' schoenmaker vonden we niet terug.¹⁰⁵

Uit de namen van de houtbewerkers blijkt dat het vakmanschap vaak een familieaangelegenheid was, waarbij familieleden samenwerkten en generaties het beroep van elkaar overnamen. In 1860 waren P. en H. Slegers Lommelse timmermannen, vanaf 1868 vervoegde J.M. Slegers hen, wellicht werkten ze samen in één atelier. Wagenmaker A. Fonteyn gaf de fakkel midden jaren 1870 door aan J. Fonteyn, en in dezelfde periode vervoegde J.C. Janssen de wagenmakers G. en J. Janssen, wellicht ook in hetzelfde atelier.¹⁰⁶

Het percentage van de totale actieve bevolking dat actief was in de houtsector, onder meer als houtzager, timmerman en schrijnwerker, schommelde van 1,2% in 1890 over 1,6% in 1900 naar 1,3% in 1910. Aangezien de bevolking in deze periode sterk toenam, nam het aantal houtbewerkers in absolute cijfers wel toe. In 1890 waren er in Lommel negen 'voltijdse' timmermannen actief, in 1900 waren dat er 21. In totaal waren er in de houtsector in 1890 achttien mensen actief, in 1900 28 en in 1910 37. Een verklaring hiervoor is wellicht een combinatie van de verhoogde bouwactiviteit door de bevolkingstoename aan het einde van de negentiende eeuw en de opkomende industrie. In de tellingen van de beroepsactiviteiten in Lommel in 1890, 1900 en 1910 hebben steeds meer houtbewerkers een nevenactiviteit. Vooral in 1910 zien we een sterke toename van timmermannen/schrijnwerkers die daarnaast ook werkman, herbergier, winkelier, barbier, ... waren.¹⁰⁷ Of dit wijst op een overschot aan timmermannen of op meer gedetailleerde tellingen, is niet duidelijk.

Eigen makelij

De vakmannen die we hierboven vermeldden, leverden allerhande eindproducten af. Bouwwerken, meubels, speelgoed, klompen, gereedschappen, voertuigen en andere gebruiksvoorwerpen. Daarnaast waren er echter heel wat houten gebruiksvoorwerpen die mensen zelf thuis maakten, zonder er een gespecialiseerde vakman bij te betrekken. Wellicht was dat ook voor eenvoudige meubels soms het geval.

¹⁰² *Almanach du Commerce et de l'Industrie*, 1860-1861, 1868, 1870, 1873 en 1878.

¹⁰³ VANDUFFEL, *Een gemeente in verandering*, 212.

¹⁰⁴ *Almanach du Commerce et de l'Industrie*, 1860-1861, 1868, 1870, 1873 en 1878.

¹⁰⁵ VANDUFFEL, *Een gemeente in verandering*, 212.

¹⁰⁶ *Almanach du Commerce et de l'Industrie*, 1860-1861, 1868, 1870, 1873 en 1878.

¹⁰⁷ VANDUFFEL, *Een gemeente in verandering*, 23; 113; 212.

Hoewel ook schrijnwerkers landbouwgereedschap maakten en herstelden, maakten veel landbouwers en andere vakmannen waarschijnlijk een heel deel van hun gereedschappen zelf. Zo vervaardigden leerbewerkers vaak hun eigen gereedschap, omdat ze heel specifieke instrumenten nodig hadden die ze zelf ontwierpen.¹⁰⁸ Heel wat landbouwers lieten echter wel de houten elementen van hun ploegen en andere werktuigen door een houtbewerker maken.¹⁰⁹

Kinderen maakten ook vaak zelf houten speelgoed, zoals een draaitol, die ze van wilg, populier of lindehout maakten. Met een klakkebus of proppenschietter schoten ze onrijpe vruchten van een els, een erwt of een prop vlasvezel weg. Ze maakten de knalbus meestal van vlierhout en essenhout. Ook katapulten, pijl en bogen, een soort mikado, ... waren speeltjes die kinderen vaak zelf van hout konden maken.¹¹⁰

¹⁰⁸ DE BRUIJN, 'Het gereedschap van de zadelmaker', 71-82.

¹⁰⁹ MARTENS, 'Een ambachtsman van Laak uit de Franse Tijd', 267.

¹¹⁰ ADRIAEN, 'Houten speelgoed dat door kinderen zelf vervaardigd werd', 405-408.

Bijlage: Houtsoorten en hun eigenschappen

Verschillende houtsoorten hebben verschillende eigenschappen. De houtbewerker moet rekening houden met zaken als hardheid, weerstand en buigbaarheid van het hout. De hardheid is afhankelijk van de bouw en samenstelling van het hout. Zo zorgen dikkere vezels – en dus minder ruimte tussen de houtvezels – voor een grotere hardheid.¹¹¹ Houtsoorten met dikkere vezels groeien trager. Zo groeit eik trager dan populier.¹¹²

Hoewel eikenhout veel gebruikt werd in de woningbouw vanwege zijn harde karakter, behoort deze houtsoort niet tot de hardste houtsoorten. Die zijn namelijk moeilijk bewerkbaar en worden daarom gemeden in de houtbouw.¹¹³ Hoe groter de hardheid van het hout, hoe hoger de weerstand tegen vocht, kou en schimmels.¹¹⁴

Gezond hout kan jaren worden bewaard. Ziek hout daarentegen zal, nadat het geveld is, snel verrotten. Zo kan een teveel aan sap ervoor zorgen dat de schors loskomt. Barsten in het hout stellen de bomen dan weer bloot aan externe schadelijke factoren en mos zuigt het sap uit de schors waardoor het hout té droog wordt. De afwisseling van droogte en vocht, maar ook wormen kunnen voor verrotting van de houtvezels zorgen. Dor of beschadigd hout klinkt week en dof.¹¹⁵

Abeel: De abeel is een populiersoort en komt sinds de vijftiende eeuw voor in de Kempen. Het is een zachte, lichte en duurzame houtsoort. Het hout werd gebruikt voor onder meer rolluiken en dakgebinten.¹¹⁶

Berk: Berken kwamen minder voor in de Kempen. De schors vernieuwt zich steeds, waardoor de oude stukken makkelijk loskomen. Door een bepaalde stof, betuline, heeft de schors een groot weerstandsvermogen en kan ze gebruikt worden voor bijvoorbeeld dakpannen.¹¹⁷ Daarnaast werd berk soms gebruikt als meiboom bij de meiboomplanting.¹¹⁸

Beuk: Beukenhout leent zich niet tot een mooie afwerking maar heeft wel een hoge hardheid. Daarom werd het vooral voor machines en eenvoudige of zware meubels gebruikt. Daarnaast werden ook sigarenkistjes, spinnenwielen en borstels uit beukenhout vervaardigd. Deze houtsoort is evenwel slecht bestand tegen vocht en droogte, waardoor

¹¹¹ STAM, *Het hout*, 216.

¹¹² VAN DER HOEVEN, *Houtbewerking*, 69.

¹¹³ STAM, *Het hout*, 222.

¹¹⁴ VAN DER HOEVEN, *Houtbewerking*, 78.

¹¹⁵ Idem, 71-76.

¹¹⁶ MERTENS, 'Het hout op en om de hoeve', 261.

¹¹⁷ 'Wikipedia', https://nl.wikipedia.org/wiki/Berk#Gebruik_van_de_berk, geconsulteerd op 11 augustus 2015.

¹¹⁸ MERTENS, 'Het hout op en om de hoeve', 261.

het in de woningbouw zelden gebruikt werd. Ook voor gereedschappen kwam beukenhout niet in aanmerking, omdat het een brandend gevoel in de handen veroorzaakt.¹¹⁹

Eik: Eikenhout is goed bestand tegen vocht en droogte en de afwisseling ervan. Deze harde en duurzame houtsoort werd daarom veel gebruikt als timmerhout voor bijvoorbeeld de balken.¹²⁰ Daarnaast is eik geschikt voor bruggen- en machinebouw. Ook de wagenmaker, meubelmaker en kuiper gebruikten eikenhout. De hardheid van het hout maakt eikenhout geschikt voor het vervaardigen van gereedschap zoals hamers.¹²¹

Es: Essenhout staat bekend om zijn elasticiteit. Dit maakt het hout geschikt voor zaken als hoepels, velgen van wielen, gymnastiektoestellen, laddersporten en stelen van gereedschap zoals hamers en bijlen. Houtdraaiers – die bijvoorbeeld de poten van tafels en stoelen draaien – maken gebruik van essenhout omdat ze het hout makkelijk konden bewerken.¹²²

Esdoorn: Esdoorn kan zeer glad bewerkt worden. Daarom was deze houtsoort geliefd bij meubelmakers, draaiers, kunstsnijdern en muzikanten.¹²³ Daarnaast is esdoornhout goed bestand tegen slijtage. Daarom werd het vaak voor vloeren gebruikt.¹²⁴

Esp: Espenhout ontvlamt niet snel en is goed te drogen. Het hout werd in huizen gebruikt voor kamerbetimmering. Verder maakten meubelmakers er vaak tafelbladen van.¹²⁵ Daarnaast is het de ideale houtsoort voor lucifers omdat het traag brandt en niet knispert.¹²⁶

Elzenhout: Elzenhout overleeft lang onder water. Hierdoor is de houtsoort zeer geschikt voor waterleidingen en keukengerei.¹²⁷

Linde: Lindehout is zacht hout met een fijne nerf. Het is gelijkmatig opgebouwd.¹²⁸ Daarom gebruikten beeldsnijders lindenhout.¹²⁹

Notelaar: Notenhout is gemakkelijk bewerkbaar. Uit deze houtsoort werden vooral meubels en beelden vervaardigd. Daarnaast werden schoenleesten uit notenhout gemaakt.¹³⁰

¹¹⁹ STAM, *Het hout*, 338.

¹²⁰ MERTENS, 'Het hout op en om de hoeve', 261.

¹²¹ STAM, *Het hout*, 304-305.

¹²² Idem, 325-326.

¹²³ Idem, *Het hout*, 358.

¹²⁴ 'Wikipedia', [https://nl.wikipedia.org/wiki/Esdoorn_\(geslacht\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Esdoorn_(geslacht)), geconsulteerd op 8 augustus 2015.

¹²⁵ STAM, *Het hout*, 373.

¹²⁶ 'Wikipedia', <https://nl.wikipedia.org/wiki/Ratelpopulier>, geconsulteerd op 8 augustus 2015.

¹²⁷ STAM, *Het hout*, 377.

¹²⁸ 'Wikipedia', https://nl.wikipedia.org/wiki/Linde_%28geslacht%29, geconsulteerd op 8 augustus 2015.

¹²⁹ STAM, *Het hout*, 370.

¹³⁰ Idem, 349.

Bibliografie

Literatuur

- -, *Bouwen met bomen. Hout in Sint-Truidense monumenten*, Sint-Truiden, Stadsbestuur Sint-Truiden, 2005.
- ADRIAEN, M., 'Houten speelgoed dat door kinderen zelf vervaardigd werd', *Van mensen en dingen*, 1/4, 2003, 405-408.
- ANTROP, M., *België in kaart*, Lannoo, 2006.
- BREBELS, J., *Kapconstructies*, Heusden Zolder, ECR VZW, 2004.
- DE BRUIJN, G.B., 'Het gereedschap van de zadelmaker. Ambachtelijke werktuigen in zadelmakerij Daamen te Vught (1919-1965)', *Erfgoed van industrie en techniek*, 12/3, 2003, 71-83.
- EGGEN, C., *Vakwerkbouw in Limburg*, Weert, Uitgeverij M&P, 1989.
- GEHEUGEN COLLECTIEF, *Historische matrix van de Euregio Maas-Rijn. Cultuurhistorische studie*, Hasselt, Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed van de provincie Limburg, 2014.
- GOUDSBLON, J., *Vuur en beschaving*, Amsterdam, Van Oorschot, 2015.
- HARRES, B. en VAN GENDT, J.G. jr., *De zamenstelling der voornaamste timmerwerken. Een practisch handboek voor ambachtslieden*, Gouda, G. B. Van Goor, 1861.
- HESTERS, P., *De klompenmakerij. Sociale en economische geschiedenis van de klompenmakerij in het noorden van Oost-Vlaanderen*, Lokeren, PVBA Marcel Oelbrandt, 1986.
- LUYKX, P., *Parochiegemeenschap Lommel*, 1978.
- MARTENS, M., 'Een ambachtsman van Laak uit de Franse Tijd', *Limburg*, 34/12, 1955, 261-267.
- MEISCHKE M.C.A., *Boerenwagens*, Bussem, Van Dishoeck, 1968.
- MENNEN, V., *Van Vriesput tot Klein Duitsland. Acht eeuwen Lommelse plaatsnamen*, Lommel, vzw Museum Kempenland, 1992.
- MERTENS, R., 'Het hout op en om de hoeve', *Eigen Schoon en De Brabander*, 1978, 251-285.
- MEUWISSEN, M., 'Ambachten en beroepen te Genk in de 19de eeuw', *Heidebloemke*, 68/4, 2009, 127-133.
- MEUWISSEN, M., 'Bouwen en zielenzorg in 1871', *Heidebloemke*, 5/1, 2000, 16.
- PEETERS, L., *Hout - Wat hou(d)t dit onderwerp allemaal in?*, Deurne, Turninum-Volksmuseum Deurne VZW, 2005.
- PERLIN, J., *A forest journey: the story of wood and civilization*, Vermont, The Countryman Press, 2005.
- ROECK, A., THEUWISSEN, J. en VAN HAVER, J., *Vlaamse Volkscultuur: het traditionele volksleven*, Deurne, Baart, 1982.

- STAM, G.J., Het hout. Bouw, eigenschappen en toepassing in het dagelijksch leven, Gebr. Van Der Post, Utrecht, 1888.
- TAYLOR, G. (e.a.), Het houtboek. De fascinerende wereld van het hout, veelzijdig en levend materiaal toegepast door de eeuwen heen, Wageningen, Zomer & Keuning Boeken B.V., 1977.
- TREFOIS, C., *Van vakwerk tot baksteenbouw*, Sint-Niklaas, Danthe, 1979.
- VAN AUTENBOER, E. en M. GIELIS, 'De Kempenaren en hun gelovigen', *Kempense Tydinghen*, 45, 2006, 14-26.
- VAN BORK, G.J., DELABASTISTA, H., et. al., *Algemeen letterkundig lexicon*, 2012.
- VAN DE VELDE, A., De ambachten van de timmerlieden en de schrijnwerkers te Brugge: hun wetten, hun geschillen en hun gewrochten, van de 14de tot de 19de eeuw, Gent, Siffer, 1909.
- VAN DE WALLE, A.L.J., *Het bouwbedrijf in de Lage Landen tijdens de middeleeuwen*, Antwerpen, Nederlandsche Boekhandel, 1959.
- VAN DER HOEVEN, A., *Houtbewerking. Handboek voor den timmerman*, Standaard Boekhandel, Brussel, 1930.
- VAN DE WIJNGAARD, H., WEIJNEN, A., GOOSSENS, J. en HAGEN, A., *Woordenboek van de Limburgse Dialecten II. Niet-agrarische vakterminologieën. Aflevering 9: Metselaar, timmerman, dakdekker, loodgieter, stucadoor, huisschilder*, Assen, Van Gorcum, 1995.
- VAN KEYMEULEN, J., 'Het ambacht van de kuiper. Enkele notities in de marge van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten', *Oostvlaamse Zanten*, 58/5-6, 1983, 187-200.
- VAN ORMELINGEN, J. J. M., 'Schrijnwerker Hendrik van Loubbeeck uit Jeuk (1710-1771)', *Limburg*, 71, 1992, 193-204.
- VAN TYGHEM, F., *Op en om de middeleeuwse bouwwerf. De gereedschappen en toestellen gebruikt bij het bouwen van de vroege middeleeuwen tot omstreeks 1600*, Brussel, Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1966.
- VAN UYTVEN, R., 'Peiling naar de Beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755', *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 55/3-4, 1972, 172-203.
- VAN ZANDEN, J.L., 'Nevenactiviteiten en bijverdiensten op het platteland van Oost-Nederland omstreeks 1850', *Spiegel Historiae*, 28, 1993, 77-81.
- VANDUFFEL, F., *Een gemeente in verandering. Lommel tussen 1890 en 1914*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1982.
- VERMEULEN-ROOSE, G., *Van boom tot klomp. Volks- en heemkundige studie over het klompenmakersambacht, Zonnebeke, De Zonnebeekse heemvrienden*, 1973.
- VOS, P.H., *Woordenboek van de Brabantse dialecten. Deel II aflevering 7: houtbewerking*, Assen, Van Gorcum, 1996.
- VOS, P.H., *Woordenboek van de Brabantse dialecten. Deel II aflevering 8: houtbewerking II*, Assen, Van Gorcum, 1996.
- WEIJS, F., *Met beide handen. Uit het goede hout gesneden*, Deurne, Baart, 1984.

- WEYNS, J., 'Het Kempisch boerenhuis: beknopt overzicht', *Bokrijkse berichten*, 6, 1960.
- WEYNS, J., 'De timmerman', *Meer schoonheid*, 8/2, 1961, 12-13.
- WEYNS, J., Omstandige gids van het Openluchtmuseum te Bokrijk, herwerkte uitgave, Genk, 1967.
- WEYNS, J., Volkshuisraad in Vlaanderen: naam, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huiselijke voorwerpen in het Vlaamse land van de Middeleeuwen tot de Eerste Wereldoorlog, Antwerpen, Stichting Jozef Weyns, 1999.
- YOUNGS, R.L., 'History, nature and products of wood', *Forests and forest plants*, 2, s.a.
- ZWAENEPOEL, A. (e.a.), *Historische ecologie in Limburg. Deelstudie de Hoge Kempen*, Thematisch rapport i.o.v. Provincie Limburg, 2014.

Bronnen

- Almanach du Commerce et de l'Industrie 1860-1861, Brussel, H. Tarlier, 1861.
- Almanach du Commerce et de l'Industrie 1868, Brussel, H. Tarlier en J. Rozez, 1868.
- Almanach du Commerce et de l'Industrie 1870, Brussel, H. Tarlier en J. Rozez, 1870.
- Almanach du Commerce et de l'Industrie 1873, Brussel, H. Tarlier en J. Rozez, 1873.
- *Almanach du Commerce et de l'Industrie 1878*, Brussel, Librairie Universelle de Rozez, 1878.
- DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Wagenmaker.
- DOCUMENTATIECENTRUM BOKRIJK, Documentatiemap Wooninrichting, voorwerpen, materialen, DEVOS, M., 'Is de Vlaamse schrijnwerker maar een timmerman?'

Colofon

Geheugen Collectief
Cuperusstraat 5, 2018 Antwerpen
www.geheugencollectief.be
Deze teksten werden opgesteld door
Rosan Meijer, Veronique Van Humskerke,
Peter Van der Hallen en Hannelore Vandebroek,
onderzoekers van Geheugen Collectief
in opdracht van Het Domein Bokrijk.
© Geheugen Collectief 2016